

De diligences van Bouricius

De diligences van Bouricius

Anderhalve eeuw bedrijvigheid langs 's heren wegen

BERT KOENE

Hilversum
Verloren
2017

Op het omslag: uitsnede uit een prent van paarden voor een diligence (zie p. 131), daaronder Duitse reishagens omstreeks 1830 (voorplat, zie p. 76) en een scène uit het 'diligencespel' (achterplat, zie p. 68). Vaag in de achtergrond een Amsterdamse postwagen (zie p. 53).

ISBN 978-90-8704-663-7

© 2017 Bert Koene & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoud

Woord vooraf	7
De voorgeschiedenis	11
Deventerkoek	11
Franeker, Amsterdam en Hagestein	16
Het octrooi van Hoogcamer en zijn vrienden	24
Gerard Bouricius gaat in diligences	28
De verwerving van het octrooi voor de wagensdienst Amsterdam-Arnhem	28
De wagensdienst op Doesburg en Munster	30
De bedrijfsvoering	34
Het hertrouwen en overlijden van Gerard Bouricius	38
Onder driekoppige directie	41
De Arnhemse en Amsterdamse kantoren	41
De Pruisische wagens	46
De tweede verlenging van het octrooi	52
De nalatenschap van Clara Maria van Riedt	54
De eigen interesses van Gerard Bouricius de Jonge	57
Koopman in papier	57
<i>Houtlust</i>	58
‘Een oude kop van Rembrandt’ en andere bezittingen	62
De verdeling van de boedel	66
Weer onder eenkoppige leiding	70
De kwestie Jan Luder de Jonge	70
Het gevecht om het Duitse verkeer	75
Cultuur en politiek in het gezin van Adriaan Bouricius	81
Muziek	81
Verlichte ideeën	87
Revolutionair voorman Jacob Anthonie Bouricius	90
De dissidente pleegdochter	99

Roeland Jan Bouricius, burgemeester en koopman	102
Manoeuvreren tussen patriotten en prinsgezinden	102
De Bataafs-Franse tijd	107
De drie burgemeesters	115
Tegenwerking van de koning	121
Het nieuwe reglement	126
Dwarsliggerij en uitsluiting	129
Geruzie op alle fronten	133
De kinderen en de schilderijen	136
De roekeloze ondernemingslust van Adriaan Frans Bouricius	144
Pruisisch postagent	144
De laatste jaren van het familiebedrijf	147
Bouricius Algemeene Postwagen-diensten	159
Surseance en faillissement	166
<i>Bouwerszathe</i>	175
Over de schreef	184
Nabeschouwing	189
Bijlage I: Genealogisch overzicht	196
Bijlage II: Het schilderijen kabinet van Roeland Jan Bouricius	200
Bijlage III: Brochures en pamfletten door Adriaan Frans Bouricius	212
Gebruikte afkortingen	214
Geraadpleegde literatuur	215
Personenregister	218
Stamreeks van de hoofdpersonen	222

Woord vooraf

Wie in de achttiende eeuw met zo weinig mogelijk ongerief van Amsterdam naar Arnhem wilde, nam ‘de wagen van Bouricius’. Ook Hollandse kooplieden op weg naar Keulen, Frankfurt of andere Duitse bestemmingen begonnen hun reis vaak met de diligence van Bouricius naar Arnhem. In Arnhem vonden zij een wagen van de Koninklijke Pruisische Post die hen naar Keulen of Wezel bracht, van waaruit Midden- en Zuid-Duitsland voor de reiziger open lagen. Wie naar Munster, Hannover of Berlijn moest, stapte in Arnhem niet over op een Pruisische wagen maar ging met Bouricius verder tot Doesburg. Vanuit dit stadje liet de firma in compagnonschap met Duitse partners diligences rijden naar Munster. Dat alles gold uiteraard ook in omgekeerde richting.

Mijn eerste kennismaking met de vervoersdienst van de familie Bouricius was zijdelings. In Gelderse familiearchieven kwam ik correspondentie tegen over het versturen van spullen ‘met Bouricius’, en ik las brieven van logees die aankondigden dat zij ‘met de wagen van Bouricius’ zouden komen. Later bracht een onderzoek naar het Arnhemse stadsbestuur in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden mij in aanraking met de toenmalige directeur van de onderneming, Roeland Jan Bouricius, die ook burgemeester van Arnhem was. Juist onder zijn bewind ging de firma door toedoen van de koning te gronde, maar zijn oudste zoon waagde een spectaculaire herstart. Dit alles was voldoende intrigerend om de familie Bouricius en haar bedrijf nader te bezien.

Ik heb de familiegeschiedenis gecomponeerd rond de opeenvolgende directeurs van de firma. (Eenmaal was er trouwens een directrice.) Dat neemt niet weg dat economische, sociale en politieke omstandigheden ruim aan bod komen, want een vervoersonderneming is nu eenmaal bij uitstek gevoelig voor conjunctuurbewegingen en veranderingen in wet- en regelgeving.

Het familiebedrijf Bouricius was opgericht in de nadagen van de Gouden Eeuw, bloeide tot het land in de nadagen van de laatste stadhouder in een toestand van economische en staatkundige stagnatie terecht kwam, raakte in de chaotische Bataafs-Franse tijd nogal in de verdrukking en ging tenslotte ten onder aan het dirigisme van koning Willem I. Zo’n samenvatting in één zin van een historie die meer dan een eeuw bestrijkt, kan op zich juist zijn – en is dat in dit geval zeker – maar informeert niet over wat er feitelijk gebeurde. In werkelijkheid maakten de opeenvolgende directeurs allemaal hun ups en downs mee, of ze nu leefden in wat naderhand een bloeitijd zou blijken te zijn of in een tijd van verval. Episodes van betrekkelijke

voor- of tegenspoed werden meestal ingeleid door invloeden van buiten: nieuwe overheidsregels, paardenziekte, natuurgeweld, wegvallen van een concurrent, enzovoort, enzovoort. Welke uitwerking een tegenslag of buitenkans uiteindelijk op de onderneming had, hing echter vooral af van de manier waarop de directeur van het ogenblik ermee omging. Vandaar mijn keuze om hen centraal te stellen.

De beslissing om vanuit de firmanten Bouricius te schrijven, bracht met zich mee dat er geen algemene inleiding zou zijn over vervoer per diligence. In plaats daarvan groeit in de loop van het verhaal het beeld van hoe de diligenceonderneming Bouricius functioneerde. Het personeel, het rijdend materieel, de paarden, de staat van wegen, het tolwezen, wetten en voorschriften, dat alles komt aan de orde, maar alleen voor zover nodig om de gang van zaken in het familiebedrijf te schilderen. Wie meer in den brede over het wegvervoer wil lezen, kan wat betreft Gelderland en aangrenzende Duitse gebieden – de omgeving waar de familie Bouricius vaak tegen problemen aanliep – terecht bij de kloeke werken van J.W. van Petersen: *Reizen is tol betalen* (2002) en *Van rollende rad'ren en dampend gespan* (2012). Zelf heb ik van deze bronnen dankbaar gebruik gemaakt. Enkele episodes uit de geschiedenis van de firma Bouricius werden door Van Petersen al beschreven. De familiegeschiedenis bleef bij hem echter vrijwel onbelicht. Zijn interesse betrof nu eenmaal de verkeersdiensten, niet de personen die ze bedreven.

De familie Bouricius behoorde tot de gecultiveerde burgerij. Men musiceerde en minstens twee directeurs van de firma legden een schilderijenverzameling aan. Ik heb aan die activiteiten ruim aandacht besteed. Hun onderneming dreven zij zonder veel scrupules, vaak competent maar soms met blikvernaauwing en zelfoverschatting. Het mengsel van goede opvoeding en no-nonsense gewoontes uit het zakenleven heeft soms tot merkwaardig optreden geleid, privé en als ondernemer. Ook dat heb ik tamelijk uitvoerig onderzocht.

Mijn portretten van de directeurs van diligencebedrijf Bouricius lopen in mate van detaillering nogal uiteen. Hoe verder weg in het verleden, hoe minder invulling. Dat had alleen anders kunnen zijn als zij een bedrijfs- of familiearchief hadden opgebouwd. Aangezien dat ontbreekt, kwam het aan op sprokkelen in archieven van overheden, verenigingen, notarissen, rechtbanken en dergelijke meer. Ook kranten leverden heel wat informatie. Dat medium werd door de laatste directeur intensief gebruikt om het publiek over de geboden diensten te informeren.

Hier en daar bleken toch nog enkele egodocumenten uit de familie aanwezig. Er zijn wat losse brieven, er is enige correspondentie binnen de familie over de bedrijfsvoering in de Bataafse tijd. Roeland Jan Bouricius, de directeur die onder koning Willem I in de moeilijkheden kwam, heeft zelfs een handschrift over zijn problemen nagelaten. Zijn zoon en opvolger Adriaan Frans Bouricius liet brochures over allerhande onderwerpen verschijnen waarin tussen de regels ook over hemzelf is te lezen.

Gedeeltes van de hoofdstukken over de twee laatstgenoemden zijn eerder gepubliceerd in het *Arnhemse Historisch Tijdschrift*. Dat was namelijk mijn aanvankelijke opzet: een artikel over ieder van die twee Arnhemse heren. Pas naderhand, toen

bleek dat ook de lotgevallen van de oudere generaties in Amsterdam en Deventer behoorlijk te reconstrueren waren, werd mij duidelijk dat de familie een heel boek verdiende.

Genealogisch materiaal over de behandelde generaties Bouricius heb ik bijeengebracht in een bijlage. In de hoofdtekst zijn zulke gegevens alleen opgenomen voor zover ze relevant waren voor begrip van de gebeurtenissen. Op de laatste bladzijde van het boek is de afstammingsreeks van de hoofdpersonen afgedrukt. Daar overziet men de familie in één blik.

Graag spreek ik mijn dank uit aan mevrouw Anneke Landheer-Roelants en de heer dr. Reinoud J. Gaijmans. Beide stammen van moeders kant uit de familie Bouricius. Van hen heb ik enkele aanvullingen mogen ontvangen op materiaal uit openbare archieven.

De voorgeschiedenis

Op 2 oktober 1698 kwam Gerard Bouricius in het bezit van de vergunning voor de rechtstreekse verbinding per diligence tussen Amsterdam en Arnhem. Het was geen nieuw uitgegeven vergunning. De lijndienst was eerder al een tiental jaren door een andere ondernemer geëxploiteerd. Men sprak van een postwagendienst. Die naam verwees niet naar brieven en andere poststukken (het vervoer daarvan was volgens de vergunning zelfs verboden), maar naar de *wisselposten* langs de route, waar verse paarden werden voorgespannen.

De transactie van 2 oktober 1698 was het begin van een robuust familiebedrijf voor personen- en goederenvervoer. Maar voordat we ons in zijn onderneming verdiepen, dient duidelijk te worden wie deze Bouricius was. Hij was dertig toen hij de vergunning verwierf. Wat had hij daarvoor gedaan, waar kwam hij vandaan, hoe was hij aan het geld gekomen voor de overname? En wat hield de aankoop precies in?

Deventerkoek

Het startkapitaal van Gerard Bouricius was afkomstig van winsten die zijn vader en grootvader hadden gemaakt met het bakken van deventerkoek. Buiten het feit dat zij een profijtelijke nering dreven, is over hen echter niet veel bekend. Zij speelden geen prominente rol in het stadsleven van Deventer en hebben daarom geen breed spoor achtergelaten in het stadsarchief. Wel heeft de familie Bouricius nog lang een bijbel in bezit gehad waarin al door die vroege generaties aantekeningen waren gemaakt van familiegebeurtenissen.¹ Bronnen in het Stadsarchief Deventer leveren in combinatie met de bijbelnotities de volgende levensschetsen.

De vroegst bekende voorouder van Gerard Bouricius is zijn overgrootvader Toenis Gerritszoon, afkomstig uit Burgsteinfurt in het Duitse Munsterland en nog zonder achternaam. In 1601 werkte hij als wolwever in Deventer. Vier jaar later verwierf hij het burgerschap van de stad. Hij noemde zich toen lakenmaker. Later is Toenis bakker geworden.

Toenis' oudste zoon Gerrit, geboren in 1602, dreef bakkerswinkel De Bour in de

¹ Ik ken de notities slechts uit een afschrift aanwezig in het dossier Bouricius in de collectie van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, beheerd door het Centraal Bureau voor Genealogie. Het is mij onbekend of de familiebijbel zelf nog bestaat.

Hofstraat, naast de Grote Kerk van Deventer. Hij stond in de stad bekend onder de naam van zijn nering: hij was ‘Gerrit Toenisz. in de Bour’. Onder die naam vond ik hem voor het eerst vermeld in 1642.² Bij de verkoop van een huis in de Hofstraat in 1651 werd de ligging van dat huis verduidelijkt met de mededeling dat ‘Gerrit Thoenissen backer in de Bour’ ernaast woonde.³ Op den duur ging men hem kortweg Gerrit Toenisz. Bour of Bouwer noemen.

Gerrit Bouwer werd in 1637 opgenomen in het koekenbakkersgilde van Deventer.⁴ Het gilde telde toen 25 leden. Zij bakten de befaamde deventerkoeken, een belangrijke bedrijfstak in de stad. Bekend is dat de gildebreeders in 1694 ruim 700.000 koeken verkochten naar Groningen, Amsterdam, Haarlem en Leiden. Zij exporteerden tot in Noorwegen en de Baltische landen. De meeste gildeleden wisten een aanzienlijke welstand te bereiken.⁵

Uit het resolutieboek van het gilde blijkt dat Gerrit Bouwer van 1653 tot 1663 een van de twee voormannen (‘overluiden’) was. De vergaderingen waarvoor hij zijn gildebreeders opriep, hadden eigenlijk slechts twee onderwerpen: vaststellen van de prijzen van de koeken – die stegen in de loop der jaren, maar in een matig tempo – en beboeten van breeders die afspraken hadden ontdoken. Het ging dan meestal om de inkoop van grondstoffen bij iemand met wie het gilde eigenlijk geen zaken deed of tegen een andere prijs dan collectief was vastgesteld. De ingrediënten voor deventerkoek waren en zijn rogge- en tarwemeel, honing, water en specerijen. Het specerijenmengsel was waar het op aankwam. Dat was het geheim van het Deventer koekenbakkersgilde. Bij de eed van toetreding beloofde de nieuwe gildebreder het kruidenrecept nooit te zullen verraden.

Als succesvol koekenbakker gold men vanzelf als een solide burger. Het feit dat Gerrit Bouwer van 1653 tot zijn dood in 1665 ‘gemeensman’ was, bewijst dat de familie inderdaad beduidend op de sociale ladder was gestegen sinds zijn vader vijftig jaar eerder burger van Deventer was geworden. Een gemeensman was lid van de ‘gezworen gemeente’, het college van representanten van gilden en stadswijken dat gold als vertegenwoordigend lichaam van de gewone burgerij. In het stadsbestuur hadden alleen patriciërs zitting, het fatsoenlijke burgersvolk had bij monde van de gezworen gemeente een adviserende stem en het proletariaat van steegjes en achterbuurten stond overal buiten.

We zijn op zoek naar de herkomst van het geld dat Gerard Bouricius in een diligencebedrijf kon steken. De materiële omstandigheden van zijn grootvader Gerrit Bouwer zijn tamelijk nauwkeurig op schrift gesteld. Dat kwam doordat Gerrit na het overlij-

2 RAD, inv. nr. 134f, vermelding van Gerrit Toenisz. in de Bour als momber (voogd) op 23 september 1642. Ik denk dat ‘Bour’ de betekenis van buur(man) had, want ik heb de naam van het huis eenmaal als ‘De Buij’ geschreven gezien, en in de boedelinventaris van Gerrit Toenisz. werd buurschap steevast als ‘bourschap’ geschreven (RAD, inv.nr. 145a, fol. 265).

3 RAD, inv.nr. 134g, 7 april 1651.

4 Stadsarchief Deventer, Koekenbakkersgilde (toegang 0935), inv.nr. 1 (resoluties en aantekeningen 1634-1726).

5 Zie website deventerkoekwinkel.nl/geschiedenis.

Gedeelte van de kaart van Deventer door Willem Jansz. Blaeu, uit de Stedenatlas van F. de Wit, 1698. Bakkerij De Bour lag op een onbekende plek aan de Hofstraat, direct links van de Grote Kerk.

den van zijn eerste vrouw, de bakkersdochter Grietje van Holsten, op zijn oude dag nog is hertrouwd. In 1662 trouwde hij, bijna zestig jaar oud, met de Zutphense weduwe Helena Wentholt. Wie nog onmondige kinderen uit een vorig huwelijk had, moest bij hertrouwen een volledige boedelinventaris laten opmaken ten overstaan van de gerechtelijk aangewezen voogden van de kinderen, opdat de voogden ervoor konden zorgen dat de kinderen hun rechtmatig erfdeel kregen uit de nalatenschap van de overleden ouder. De kinderen Stientje, Anthonie en Harmen van Gerrit Bouwer waren weliswaar al dertigers, maar zoon Harmen was zwakzinnig ('onnozel') en dus onmondig. Dankzij de onnozelheid van Harmen zijn we over de bezittingen van koekenbakker Gerrit Bouwer geïnformeerd.

De boedelinventaris is gedateerd 27 februari 1662.⁶ Behalve zijn bakkerswoning De Bour bezat Gerrit Bouwer binnen de stad nog een pakhuis annex stal in de Korte Assenstraat en een tuin aan de overkant van de IJssel, waar nu stadswijk De Hoven ligt. Zijn winsten had hij grotendeels belegd in drie landgoederen. Daar zaten pachtoeren op. Het betrof het goed Alferdink in Colmschate (aan de oostkant van De-

⁶ RAD, inv.nr. 145a, fol. 265.

venter, nu een nieuwbouwwijk van de stad), Wolter Costersgoed bij het dorp Wilp aan de Gelderse kant van de IJssel en het goed Coevick of Covik onder Steenderen. Zijn eigen huis was ordentelijk maar niet luxueus ingericht. Zijn voorraden honing, specerijen, suiker en meel waren ruim 5000 gulden waard, tegen slechts 2000 gulden voor al het huisraad en de bakkersgereedschappen. Er was een enorme lijst van klanten die ten tijde van het overlijden van Gerrit Bouwer bij hem in het krijt stonden. Zeker is dat hij in goeden doen is geweest, maar het is niet mogelijk zijn vermogen in een bedrag uit te drukken, omdat er geen taxatiewaarden van het onroerend goed in de inventaris zijn vermeld.

Koekenbakker Gerrit Bouwer werd in De Bour opgevolgd door zijn zoon Anthonie, geboren in 1628. Anthonie was natuurlijk vernoemd naar zijn grootvader, maar aan de volkse naamvorm Toenis was de familie inmiddels ontstegen. In het archief van het koekenbakkersgilde ben ik Anthonie Bouwer tweemaal tegengekomen.⁷ Beide keren betrof het een overtreding van de regels van het gilde. In 1664 had hij duurdgraan ('weit') ingekocht dan was afgesproken. Daarvoor legden de gildebroeders hem een boete van drie rijksdaalders op. In 1668 was het voorgekomen dat hij ongekeurde honing ('seem') had ingekocht. Daarvoor werd hij met een rijksdaalder beboet.

In de zeventiende eeuw kende Deventer twee families Bouwer, de koekenbakkers en een patricische familie. Ook in die regentenfamilie kwam een Anthonie Bouwer voor. Deze heer werd rond 1700 schepen van Deventer. Dat heeft in oudere genealogische publicaties tot de misvatting geleid dat bakker Anthonie Bouwer het tot schepen zou hebben gebracht.⁸ In werkelijkheid is bakker Anthonie Gerritszoon Bouwer al in 1672 gestorven, slechts 44 jaar oud. Voor het verdere verloop van de familiegeschiedenis is zijn vroege overlijden beslissend geweest. Zou bakker Anthonie Bouwer werkelijk rond 1700 nog in leven zijn geweest, dan zou er nooit een vervoersonderneming Bouricius zijn gekomen. Ten tijde van zijn overlijden zou zijn zoon Gerard een volwassen man zijn geweest, doorkneed in het bakkersvak en gereed om De Bour voort te zetten. In 1672 echter was zoontje Gerard pas een kleuter van vijf. Bakkerij De Bour werd bijgevolg gesloten en het jongetje was niet langer voorbestemd om deventerkoek te bakken. In plaats daarvan verliet hij Deventer, tooiden zich met de toenaam Bouricius en ging uiteindelijk in diligences.

Welke bezittingen liet Anthonie Bouwer na en welk deel kreeg de jonge Gerard Bouwer alias Bouricius? De afhandeling van de nalatenschap is een slepende zaak geweest. Anthonies eerste vrouw Engeltje Wentholt was al vijf jaar voor hem overleden. In januari 1669 was hij hertrouwd met Engeltje van Marle uit Wilp. Vanwege dat hertrouwen was een boedelinventaris vereist, want er waren nog twee kinderen uit Anthonies eerste huwelijk in leven. Die inventaris schijnt niet meer aanwezig te

7 Stadsarchief Deventer, Koekenbakkersgilde, inv.nr. 1, op 31 oktober 1664 en op een niet nader aangeduide datum in 1668.

8 Genealogie Bouricius in *Nederland's Patriciaat* 35 (1949) 7-25.